

A gyermekvédelemben dolgozók természeti, környezeti attitűdvizsgálata Győr-Moson-Sopron vármegyében

(Analysis of the Natural and Environmental Attitudes of Child Protection Workers in Győr-Moson-Sopron County)

Kui Biborka^{*1} – Hoschek Mónika²

Soproni Egyetem

¹ Erdőmérnöki Kar, Róth Gyula Erdészeti és Vadgazdálkodási Tudományok Doktori Iskola

² Lámfalussy Sándor Közgazdaságtudományi Kar Közgazdasági és Nemzetközi Kapcsolatok Intézet

Kivonat

A gyermekekben a természet iránti fogékonyság kialakulása nagyban függ közvetlen környezetüktől, jó esetben a természetszeretet átörökítése elsősorban a család berkeiben történik. A gyermeket segíteni kell, hogy megismerje szűkebb és tágabb környezetét, hogy rá tudjon csodálkozni a természetben megmutatózó jóra, szépre, hogy megbecsülje azt.

Az állami gondoskodásban élő gyermekek önhibájukon kívül kerültek ki a családi közeg melegéből; kiszolgáltatottak, sérültek, traumatizáltak. Esetükben egy következetesen, jól megtervezett és kontrollált környezeti nevelési program, *kiváló lehetőség lehet a szemléletformálásra, az érzelmi fejlődésre, csökkentheti szorongásaikat, pozitívan hathat a szociális kapcsolataikra és akár a pályaválasztásuk során is meghatározó lehet.*

Ezért nagyon fontos, hogy a szülők nélkül felnövekvő gyermekeket olyan felnőttek vegyék körül, akik önmaguk is környezet- és természetvédők, akik jó példával tudnak elől járni, hitelesen tudják közvetíteni, a környezettel, természettel kapcsolatos értékeket.

Jelen kutatásunk a Győr-Moson-Sopron vármegyében található gyermekotthonokban és lakásotthonokban dolgozóakra terjed ki. Vizsgáljuk, hogy milyennek ítélik személyes hozzáállásukat, hogyan értékelik intézményük, vezetőik viszonyát a természetes környezethez, a környezeti neveléshez.

Ezek ismeretében lehet lépéseket tenni annak érdekében, hogy a gyermekvédelmi gondoskodásban élő gyerekeket gondozó-nevelő-irányító felnőttektől hiteles, pontos, pozitív környezeti értékeket, ismereteket, viselkedésmintákat, helyes értékítéletet és szemléletmódot kaphassanak, melynek segítségével egy biztonságosabb, stabilabb jövő elé nézhetnek.

Kulcsszavak: környezeti nevelés, környezeti attitűd, személyes hatás, gyermekvédelemben dolgozók, gyermekvédelmi szakellátás

Abstract

Children's nature sensitivity is strongly influenced by their immediate environment, and in many cases the love of nature is passed on primarily within the family.

Children in state care have been taken out of the warmth of the family environment through no fault of their own; they are vulnerable, traumatised, injured. In their case, a consistent, well-designed and controlled environmental education programme can be an excellent way of shaping their attitudes,

* kui.biborka@gmail.com

developing their emotional development, reducing their anxiety, positively influencing their social relationships and even determining their career choices.

Therefore it is very important that children growing up without parents be surrounded by adults who are themselves committed environmentalists and nature conservationists, who can set a good example, who can authentically convey and "demand" values related to the environment and nature.

The present research covers workers in children's homes in the county of Győr-Moson-Sopron. We are investigating how they assess their personal attitudes and how they evaluate the attitude of their institutions and their managers towards the natural environment and environmental education.

Having this knowledge steps can be taken to ensure that the adults who are working in child protection care provide them with authentic, accurate, positive environmental values, knowledge, behaviours that will help them to face a safer, more stable future.

Keywords: environmental education, environmental attitudes, personal impact, child protection workers, child protection services

1. Bevezetés, indoklás, célkitűzés

Napjainkban a fenntarthatóságra, környezeti érzékenyítésre egyre nagyobb hangsúly kerül. Már az 1960-as évektől kezdve folyamatos javulás figyelhető meg a felnőtt lakosság körében a környezetvédelmi problémákkal kapcsolatos attitűd tekintetében (Berger 1993; Zimmer et al. 1994; Becker – Félonneau 2008; Eilam – Trop 2022). Az egyre gyakoribb természeti katasztrófák, a klímaváltozás negatív hatásai, a gazdasági válságok sorozata, a járványok okozta elszigetelődés következtében az emberek aggodalma egyre jobban felerősödik. Az emberiségnek be kell látnia, hogy környezetünk védelme, a fenntartható életvitel elsajátítása létfontosságú lett napjainkra. Ennek eléréséhez hatékony eszköz a környezeti nevelés, mely segít a megfelelő környezeti attitűd kialakításában, szemléletformálásban, új környezeti értékek megteremtésében.

Nemzetközi szinten több kutatás is igazolja, hogy a környezeti attitűd, a természetes környezet iránti érzékenység kora gyerekkorban tud a leghatékonyabban fejlődni, a gyermekek a legfogékonyabbak, legnyitottabbak a világra, a környezetükre, amely körülveszi őket. (Falkiewicz-Szult 2014; Davis 2015; Green 2015). Ezek mellett számos jogi dokumentum is meghatározza, hogy a gyermeknek joga van a testi, lelki szellemi egészséghez, joga van megismerni a természet működését, folyamatait, értékeit, joga van megtanulni a természet iránti tiszteletet. (Kui 2022)

Van azonban egy réteg, akiknél a környezeti nevelés fokozott jelentőséggel bír(ha)t: a gyermekvédelmi szakellátásban élő gyermekek. Ők azok, akik önhibájukon kívül kerültek ki a családi közeg melegéből, gyakran perifériára, kiszolgáltatottak, sérültek, az esetek többségében traumatizáltak (Kálmánchey 2001, 2008; Rác 2012; Rác – Bogács, 2022). Az őket ért traumák hatására általában passzívabbak, nehezebben tanulnak, beszűkült az érdeklődésük, az élmény-, fogalom- és érzelmviláguk, figyelmük szétszórtabb, mint a családban nevelkedő gyerekéké. (Veressné 2006) A nevelőotthoni ártalmak – mint a zártság, tömegesítés, uniformizáltság – megerősítői a negatív motívumoknak (agresszió, passzivitás, egocentrizmus).

A hagyományosan elfogadott gyermekvédelmi nevelés, ami több évszázados tapasztalatra támaszkodik, háromféle nevelési módot fogad el. A *pótló nevelés* arra hivatott, hogy a legsürgősebb hiányokat pótolja: a rendszeres és megfelelő táplálkozás, az elhanyagolt betegségek gyógyítása, a higiéniai szokások kialakítása, a ruházkodási készségek fejlesztése, az életkornak megfelelő napirendi, tanulásbeli, viselkedésbeli, magatartási és érték kategóriabeli készségek kialakítása. A *helyettesítő nevelés* arra szolgál, hogy a szülei mellől kikerült gyermekek elé vonzó, a kultúrában, a társadalmi életben, életvitelében értékes, hiteles modellt, nevelőszülőt, pedagógust állítsunk. A *korrigáló nevelés*, amellyel, hogy megoldja a gyermekek szeretetkapcsolatait, kötődésre készíteni a gyermeket, arra szolgál, hogy az őt körülvevő

természet és társadalom cselekedtető felfedezésére sarkallja a gyermeket. Ez a náluk fokozottabban fellépő személyiségzavarok sajátosságai miatt elengedhetetlenül fontos, mivel a cselekvő felfedezés hatékonyan csökkenti a belső feszültségeket, feloldja a némiképp fixálódott gondolataikat, leszűkült érdeklődésüket tágítja, bizalmatlanságuk, előítéletük, gyűlöletük oldódik, csökken. (Veczkó 2007).

A gyermeki személyiség fejlődését alapvetően négy tényező határozza meg: öröklött adottságok, természeti környezet, szociokulturális hatások és a nevelés. (Veczkó 2007). A gyermekek ösztönösen vonzódnak a természet elemeihez: virágokhoz, fákhoz, állatokhoz, folyókhoz, tavakhoz, hegyekhez. Segíteni kell őket abban, hogy minél korábban és fokozatosan megismerkedjenek a természettel mint legfőbb éltető erőforrásunkkal. (Veczkó 2007). A természetben töltött időnek, a sétának, a kirándulásoknak, túráknak, szervezett természeti programoknak számtalan jótékony hatása ismert: a tudás gyarapítása, valamint különböző sajátos készségek és képességek kialakulásának lehetőségei mellett szorongásoldó, konfliktusoldó, nyugtató hatása is van. Emiatt a gyermek és a természet kölcsönhatását a gyermekvédelmi nevelés egyik fő elemévé kell tenni. (Veczkó 2007)

Jelenleg a gyermekvédelmi intézetek dolgozói leterheltek, munkaerőhiány jellemzi a gyermek- és lakásotthonokat, így gyakorta a pótló és helyrehozó nevelés minden elemére sem jut idejük, erejük, energiájuk. Ráadásul a gyermekvédelmi gondoskodásból kikerülés is egy trauma, hisz nincsenek felkészülve arra, ami „odakinn” vár rájuk, se anyagi tartalékkal, se megfelelő kapcsolati tőkével nem rendelkeznek ahhoz, hogy méltó emberi életet élhessenek. (Spitzer 1994, 2001; Sztretykó 2005).

Ezen okok folytán a gyermekvédelmi szakellátásban élő gyermekek esetében egy következetesen, jól megtervezett és kontrolált környezeti nevelési program kiváló lehetősége lehet a szemléletformálásuknak, érzelmi fejlődésüknek, csökkentheti a szorongásaikat, pozitívan hathat a szociális kapcsolataikra és nem utolsósorban meghatározó lehet a pályaválasztásuk során.

Mindezeket figyelembe véve nagyon fontos, hogy a szülők nélkül felnövekvő gyermekeket olyan felnőttek vegyék körül, akik önmaguk is környezet- és természetvédők, akik elsősorban jó példájukkal tudnak elől járni, másodsorban hitelesen tudják közvetíteni, harmadsorban „megkövetelni” ezeket az értékeket.

Tanulmányunk célja felmérni a gyermekvédelemben jelenleg dolgozók viszonyulását a természethez, környezetünkhöz, a környezeti nevelés témaköréhez, hozzáállásukat a környezeti nevelés problematikájához.

A cél az, hogy a vizsgálatba bevont gyermekvédelemben dolgozó(r)tól választ kapjunk a következő kérdésekre:

- Milyennek ítélik személyes hozzáállásukat – érzelem, ismeretek, cselekedet terén?
- Hogyan értékelik (intézetük) intézményük, vezetőik viszonyát a környezeti neveléshez?
- Milyen forrásaik, nehézségeik vannak?
- Fontosnak tartják-e a továbbképzésüket, ismeretbővítést e területen?

2. Hazai és nemzetközi szakirodalmi áttekintés

A környezeti attitűd vizsgálatok többnyire a diákokat és az egyetemi hallgatókat célozzák (Chan 1996; Varga 1999; Széplaki 2004; Havas et al. 2004; Varga 2006; Konyha 2011; Kónya 2018a; Kónya 2018b; Doba – Szántóné Tóth 2019; Szencziová et al. 2020; Kiszely – Szalay 2021; Mónus et al. 2022).

A magyar felnőtt lakosság körében végzett kutatások elsősorban pedagógusokat vizsgálnak, hiszen a diákok, tanulók környezeti attitűdjének formálása, fejlesztése nagymértékben függ

tanáraik mintájától, nevelésmódjuktól, attitűdjüktől. A pedagógusok környezeti attitűdvizsgálatának kutatásával Havas – Varga (1999), Vöcsei és munkatársai (2008) foglalkoztak. Általában a felnőtt lakosság környezeti attitűdjét Székely (2002) és Kovács A.D. (2007), Kovács K.Á. (2014) és Kollarics – Molnár – Hartl (2020) vizsgálták.

Szociális intézmények dolgozói környezeti attitűdjét mostanáig még senki nem kutatta, mint ahogy a gyermekvédelmi gondoskodásban élő gyermekekét, fiatalokét sem. Rácz Andrea és Bogács Ernő 2022-ben kutatták a gyermekvédelmi szakellátás rendszerében azonosítható nevelési értékeket, de a környezeti nevelés, a természetre való odafigyelés, a természet szeretetére való nevelés nem került említésre eredményeikben. (Rácz – Bogács 2022).

Külföldön is egyre többen vizsgálják a környezeti nevelés fontosságát, a különböző társadalmi csoportok környezeti attitűdjét, ennek befolyásoló tényezőit, hatását a mindennapi életre.

Trivett és munkatársai az amerikai börtönökben folyó fenntarthatósági programokról írtak tanulmányt 2017-ben, melyben megállapítják, hogy a fogvatartottaknak szóló környezeti programok terápiás hatásúak és csökkentik a visszaesést, javítják az életminőségüket, belső és külső szociális kapcsolati hálójuk minőségét, és nem utolsósorban jelentős környezeti és gazdasági előnyökkel járnak, mivel a büntetés-végrehajtási intézetek csökkentik erőforrás-felhasználásukat és környezetbarát termékeket állítanak elő.

Salvatore és Wolbring (2021) a fogyatékossgal élő ifjak jelenlétének fontosságát vizsgálták az ifjúsági környezetvédelmi aktivizmusban. Tanulmányukban felvetették és kifogásolták a fogyatékossgal élő gyermekek és fiatalok aktivizmusban és politikai döntéshozatalban való részvételének hiányát. Megállapították, hogy az ifjúsági környezetvédelmi mozgalmak nem használják ki a fogyatékossgal élő gyermekek és fiatalok szakértelmét, a képességalapú elvárásokkal, ítéletekkel, normákkal és konfliktusokkal kapcsolatos tapasztalataikat, ami viszont nagyon fontos és előremutató lenne.

Számos fejlődő országban kiemelten foglalkoznak az önfenntartó árvaházak (Self-Sustaining Orphenat) kérdéskörével, létrehozásával (India, Nepál, Thaiföld), saját kertek, ültetvények működtetésével, háziállatok tartásával, a gyermekek bevonásával. Ez a gyakorlat egyáltalán nem újkeletű, már J.H. Pestalozzi (1746–1827) is a szegény gyerekeket nevelő intézményeit olyan vidékeken hozta létre és működtette, ahol alkalom nyílt különböző mezőgazdasági tevékenységek megtanulására, elvégzésére, így kikerülésükkor rendelkeztek azokkal a készségekkel, képességekkel, szükséges ismeretekkel, amelyekkel aztán könnyebben boldogulhattak (Veressné 2006). Alfa (2010) szerint a fenntartható technikák alkalmazása segítheti, könnyítheti a szegényebb emberek életét. Kutatása a thaiföldi Noh Bo gyermekotthonra terjedt ki, amely 2006-ban létesült egy norvég civil szervezet jóvoltából. Ez egy környezetbarát szemléletű kutatás, amely annak vizsgálatával foglalkozik, hogy a fenntartható építészet alkalmazása hogyan hozhat fenntarthatóbb életmódot, hogyan hat az ott élő, szülők nélküli gyermekekre. Megalkotta az öko-gyermekotthonok definícióját: olyan természetes anyagok használatával készült épület, amelynek építése során figyelembe veszik a környező erőforrások optimális felhasználását a környezet károsítása nélkül, újrahasznosított elemek használata által csökkenti a pazarlást és könnyen átalakítható. Megállapította, hogy a gyermekotthonban élő gyermekek jobban érzik magukat, otthonosabban, nagyobb biztonsággal mozognak a természetes anyagokból készült házakban.

Egyértelműen kijelenthető, hogy a környezeti attitűdöt, a környezeti nevelés hatását vizsgáló kutatások mind azt igazolják, hogy a természeti környezet közelsége, annak megismerése, megtapasztalása számtalan pozitív hatást eredményez az emberek, embercsoportok körében.

3. Hipotézisek, kérdésvetések

Hipotézisek	Kérdések
A gyermekvédelemben dolgozók alapvetően pozitív környezeti attitűddel rendelkeznek, érzelmeik pozitívak, a természetes környezettel kapcsolatos ismereteik hiányosak; szándékuk megvan az ismereteik közvetítésére, viszont cselekedeteik nem tükrözik ezeket.	13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 25, 26
A gyermekvédelemben dolgozók véleménye szerint a mindennapi életben a környezeti nevelés nem kap megfelelő hangsúlyt, <i>ennek okán a gyermekekben nehezen alakítható ki pozitív környezeti attitűd.</i>	8, 9, 10, 11, 12
A környezeti nevelés hiánya inkább személyi, mintsem objektív körülmény következménye, viszont a szakszemélyzet nyitott téma irányú továbbképzésre.	23, 24, 27, 28

Vizsgálandó kérdések:

- Mutatható ki összefüggés a kor és a környezeti attitűd között?
- Mutatható ki összefüggés a nem és a környezeti attitűd között?
- Mutatható ki összefüggés a lakhely és a környezeti attitűd között?
- Mutatható ki összefüggés a betöltött munkakör és a környezeti attitűd között?
- Megfigyelhető-e fásultság, lelkesedés-vesztés a szakellátásban eltöltött idő függvényében?

4. Az alkalmazott kutatási módszerek, a kutatás mintája

A kutatás elvégzéséhez a kvantitatív kutatási módszerek közül az egyéni írásbeli kikérdezést, azaz a kérdőíves módszert alkalmaztuk.

A kérdőív saját szerkesztésű; 28 kérdésből áll, amelyek közül 19 zárt, 1 félig nyitott-félig zárt, 8 pedig nyitott kérdés. A kérdések összeállításánál igyekeztünk, hogy a dolgozók környezeti attitűdjének különböző aspektusaira vonatkozó kérdések nagyjából egyenlő arányban jelenjenek meg.

Kérdőív összetétele	Kérdések
Demográfiai adatok	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7
Intézményi szintű igény a környezeti nevelésre	8, 9, 10, 11, 12
Kognitív aspektus	14, 15, 16, 17, 18
Affektív aspektus	13, 14, 23, 24, 25
Konatív aspektus	19, 20, 21, 22, 26
Továbbfejlődési szándék	27, 28

A kérdőívet Győr-Moson-Sopron vármegye Gyermekvédelmi Központja 14 telephelyének azon dolgozói kapták meg, akik közvetlen kapcsolatban voltak a gyerekekkel: egységvezetők, nevelők, fejlesztőpedagógusok, pszichológusok, felügyelők. A kérdőív 2023 februárjában került kiküldésre. Ebben az időben a közvetlenül a gyermekekkel napi szinten kapcsolatba kerülő dolgozók létszáma 98 fő volt.

30 fő töltötte ki és küldte vissza a kérdőívet, azaz a felmérni kívánt állomány 30%-a. A kitöltők 90%-a nő (27 fő) és 10%-a férfi (3 fő). Ez az arány jellemző a teljes sokaságra is.

Ami a korosztály eloszlását illeti, 13% (4 fő) 35 év alatti, 37% (11 fő) 36–50 év közötti és 50% (15 fő) 50 év feletti. A számok jól mutatják, hogy a fiatalok nem szívesen választják ezeket a szakmákat, az intézmények szakember-hiánnyal küszködnek, viszonylag nagy a fluktuáció, főleg a gyermekfelügyelők esetében.

Ezt bizonyítja az a tény is, hogy a válaszadók fele, azaz 15 fő hat évnél kevesebb, azaz viszonylag rövid ideje dolgozik a rendszerben. Csupán öt fő (17%) van a rendszerben 23 évnél hosszabb ideje.

A kitöltők közül 17% (5 fő) szakmai egység vezető; 7% (2 fő) fejlesztőpedagógus; 33% (10 fő) nevelő, 43% (13 fő) gyermekfelügyelő.

A dolgozók 27%-a (8 fő) községben él, 40%-a (12 fő) városban, 33%-a (10 fő) megyei jogú városban.

Az adatok kiértékelése SPSS 23,0 statisztikai-matematikai program segítségével történt (egyszempontos varianciaanalízis, kereszttábla-elemzés).

5. Eredmények

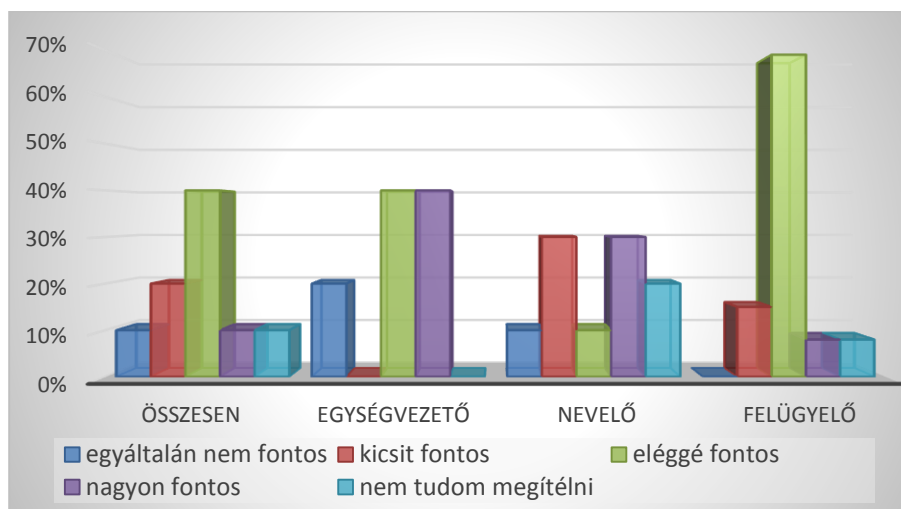
5.1. A dolgozók véleménye a környezeti nevelés intézményi szintű igényéről

Erre vonatkozóan 5 kérdést tartalmaz a kérdőív. Mivel a fejlesztőpedagógusok aránya csekély, ezért a munkaköri lebontásnál őket nem vizsgáltuk.

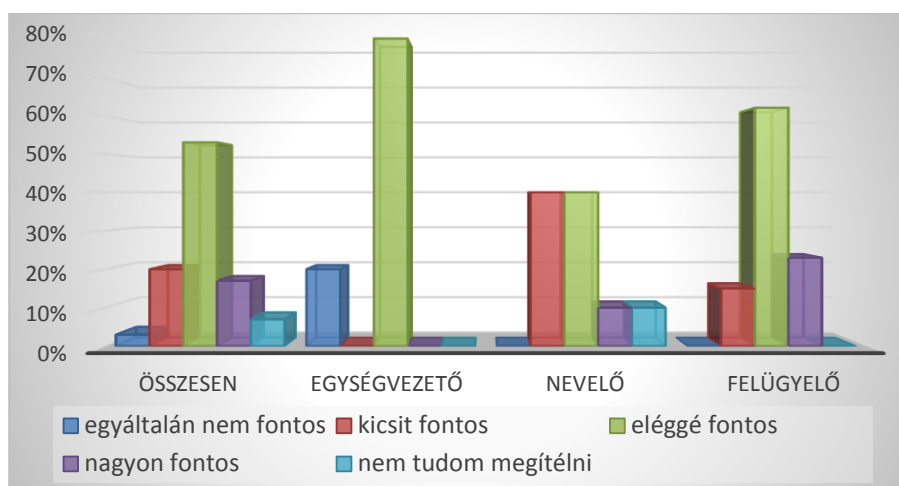
Az alábbi kérdések vonatkoztak a környezeti nevelés intézményi szintű igényének felmérésére:

- 1) *Mennyire fontos a környezeti nevelés az intézményben, ahol dolgozik?*
- 2) *Mennyire fontos az intézményben, ahol dolgozik, hogy a gyermek minél több időt töltsön szabad levegőn?*
- 3) *Ön szerint jelenleg az intézményben, ahol dolgozik, mennyi időt töltenek a gyermekek szabad levegőn?*
- 4) *Jellemző-e, hogy kirándulni mennek?*
- 5) *Hányszor kerül sor szervezett programra?*

Az eredményeket a 1. és 2. ábra illusztrálja:

1. ábra: A környezeti nevelés fontossága

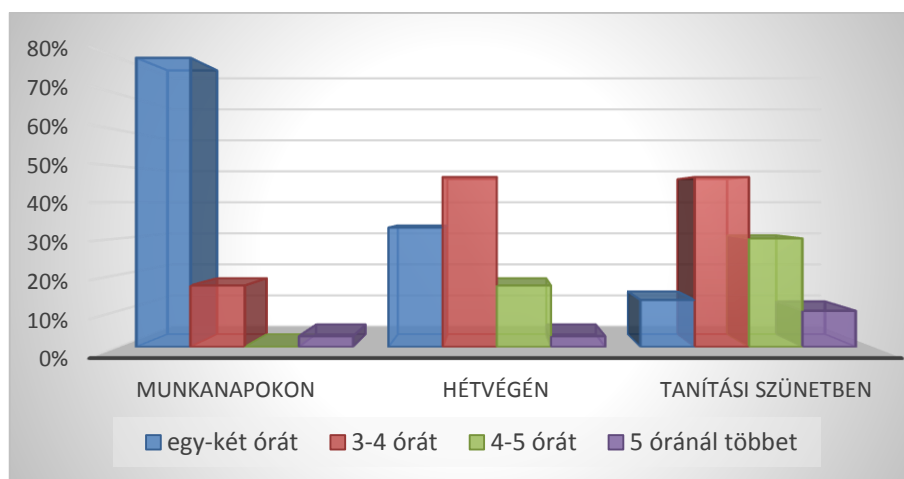
2. ábra: Gyermek szabad levegőn töltött idejének fontossága

A dolgozók több mint fele itéli úgy, hogy az intézményben, ahol dolgozik elég fontos vagy nagyon fontos a környezeti nevelés. Pozitív, hogy az egységvezetők közül majdnem mindenki elég fontosnak, vagy nagyon fontosnak tartja a környezeti nevelést. Ez arra enged következtetni, hogy elviekben nyitottak arra, hogy egy intenzívebb környezetvédelmi nevelés folyjék intézményükben. Viszont van olyan vezető, aki úgy itéli meg, hogy az intézményben, amelyet ő vezet, a környezeti nevelés, természeti élmény, a szabadidő minőségi eltöltése egyáltalán nem fontos. A nevelők fele véli úgy, hogy fontos vagy nagyon fontos intézményükben a környezeti nevelés, másik fele úgy gondolja, hogy egyáltalán nem, vagy csak kicsit fontos e területen a nevelés.

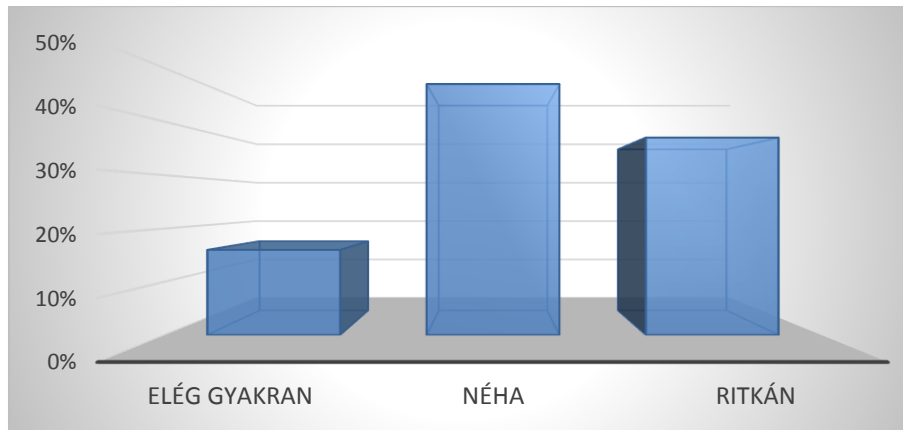
A gyermekfelügyelők sokkal pozitívabban értékelik az intézetükben folyó környezeti nevelést: több mint háromnegyedük gondolja úgy, hogy intézményükben eléggé fontos, vagy nagyon fontos a környezeti nevelés és alig egy pár itéli úgy, hogy ez az intézménynek nem fontos. (1. ábra)

Nagyvonalakban ugyanez a tendencia tükröződik vissza annak fontosságáról, hogy a gyermekek minél több időt töltsenek szabad levegőn. A válaszadók majdnem háromnegyede gondolja, hogy intézményi szinten fontos, hogy a gyerekek sok időt töltsenek szabad levegőn. Ennél a kérdésnél is megfigyelhető, hogy a felügyelők pozitívabban értékelik az intézményi szintű hozzáállást, mint a nevelők. (2. ábra)

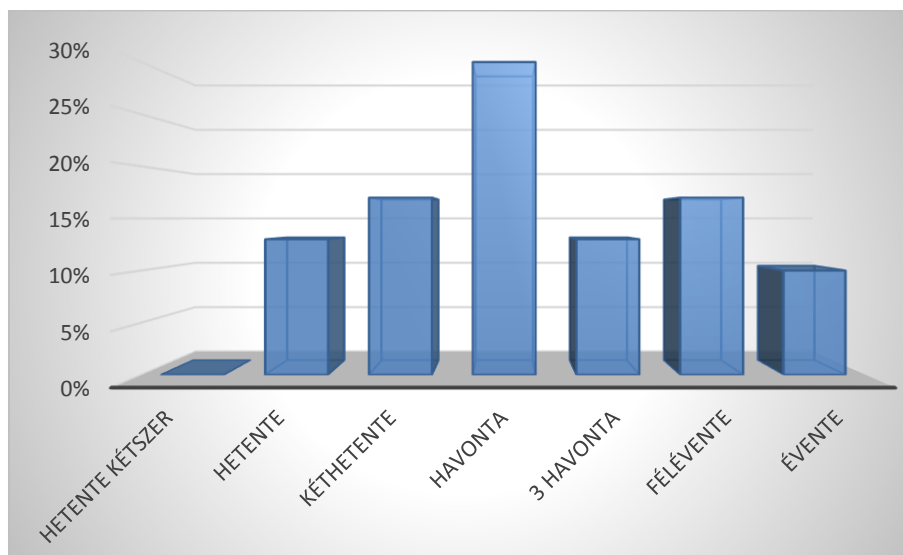
Azt, hogy ebből a viszonylag pozitív megítélésből mi is valósul meg valójában, a következő (3., 4. és 5.) ábrák mutatják.

3. ábra: Szabad levegőn töltött idő

4. ábra: Kirándulások gyakorisága

5. ábra: Szervezett környezeti nevelési programok gyakorisága

A gyermekvédelmi rendszerben dolgozók szerint munkanapokon a gyermekek 1–2 órát vannak szabad levegőn, míg hétvégén és tanítási szünetben általában 3–5 órát. Ismeretes, hogy az intézmények napi programja az ott élő gyermekeknek naponta 15⁰⁰ órától 18⁰⁰ óráig szabadon eltölthető időt biztosít, melyet a gyermekek rendszerint intézményen kívül töltenek. Csak azok maradnak az intézményekben, akik szabályszegés miatt nem mehetnek kimenőre és/vagy betegek. Szerencsésnek lenne mondható a kimutatott időkeret, hogy a gyermekek 3–5 órát töltenek a szabadban, azonban ha értelmezzük mindezt szervezetlenül, jó esetben az otthon udvarán, legtöbbször a közeli tereken „bandázva” teszik, többnyire „csellengenek”. A környezeti nevelés szempontjából fontos lenne, hogy szervezett, felügyelt, irányított és ismerettel gazdagított programon is vegyenek részt a szabadlevegős időkeretben. (3. ábra)

Ami a kirándulások gyakoriságát illeti, a dolgozók több mint háromnegyede vallja, hogy néhanapján vagy ritkán járnak kirándulni, és háromnegyedük szerint csak havonta egyszer vagy még ennél is ritkábban vannak szervezett környezeti nevelési programok. (4. ábra)

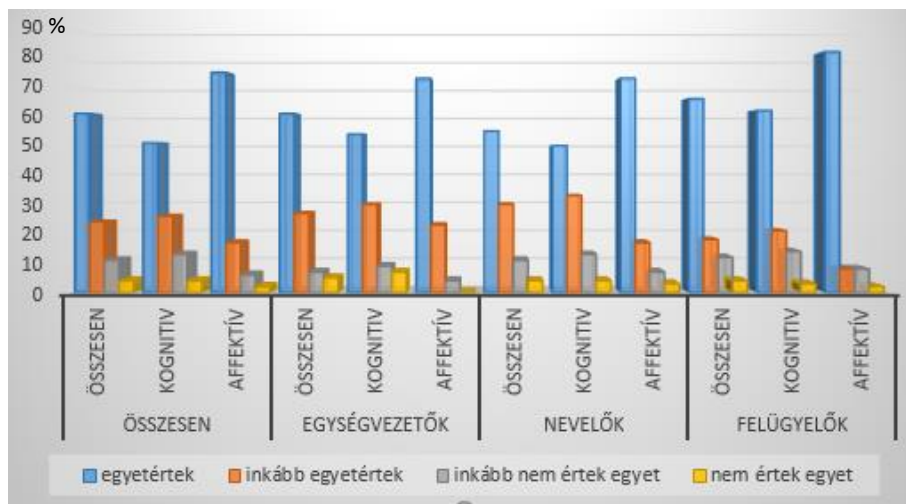
A dolgozók egyharmada véli úgy, hogy hetente, kéthetente van az intézményükben szervezett program, kétharmaduk szerint csak havonta, vagy még ennél is ritkábban vannak szervezett szabadidős programok. (5. ábra)

A kérdések kiértékelése után megállapítható, hogy annak ellenére, hogy a környezeti nevelés, a gyermekek szabadban töltött ideje eléggé fontos az intézmények számára, a tényleges megvalósulás, a valódi cselekvés terén még deficit mutatkozik.

5.2. A dolgozók környezeti attitűdjének vizsgálata

A dolgozók környezeti attitűdjére a kérdőív 14 kérdése vonatkozik. Ebből az egyik egy összetettebb kérdéscsoport, mely mind a kognitív, mind az affektív hozzáállást vizsgálja, így összességében 5 kérdés vonatkozik a kognitív ismeretekre, 5 kérdés az affektív hozzáállást méri, 5 pedig a konatív aspektust.

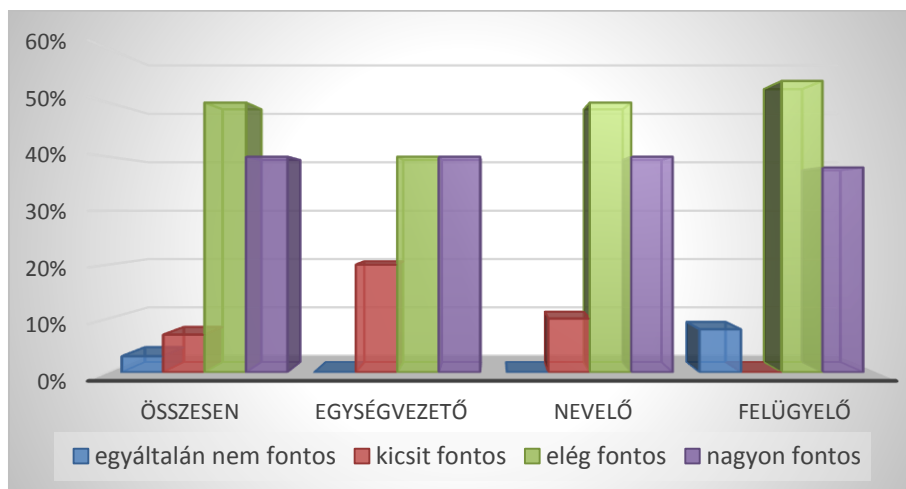
A dolgozók környezeti attitűdjének **affektív és kognitív** oldalát többek között egy 14 eldöntendő kijelentésből álló kérdéssorra adott válaszok alapján vizsgáltuk. Ezek közül 9 kérdés a kognitív ismereteket célozta meg, 5 pedig az affektív hozzáállást; a 14 kérdésből 5 fordított, melyet az értékelés során figyelembe vettünk. Négy opció közül választhatta ki a dolgozó a számára legelfogadhatóbbat: „egyáltalán nem értek egyet”, „inkább nem értek egyet”, „inkább egyetértek” és „egyetértek”. Az összesített eredményeket a 6. ábra szemlélteti:

6. ábra. Összesítés a dolgozók kognitív és affektív hozzáállásáról

Az eredmények egyértelműen pozitív kognitív és affektív hozzáállást igazolnak. Minden munkakör esetében az érzelmi hozzáállás a pozitívabb, de a kognitív ismeretek is elég erős pozitívítást mutatnak. (6. ábra)

Ezeket az eredményeket megerősítik a többi kérdésre adott válaszok is: a dolgozók közel teljes létszámban egyetértettek abban, hogy fontos, hogy a gyermekek sok időt töltsenek a szabad levegőn. Van azonban olyan egységvezető is, aki nem tartja túl fontosnak ezt. (7. ábra)

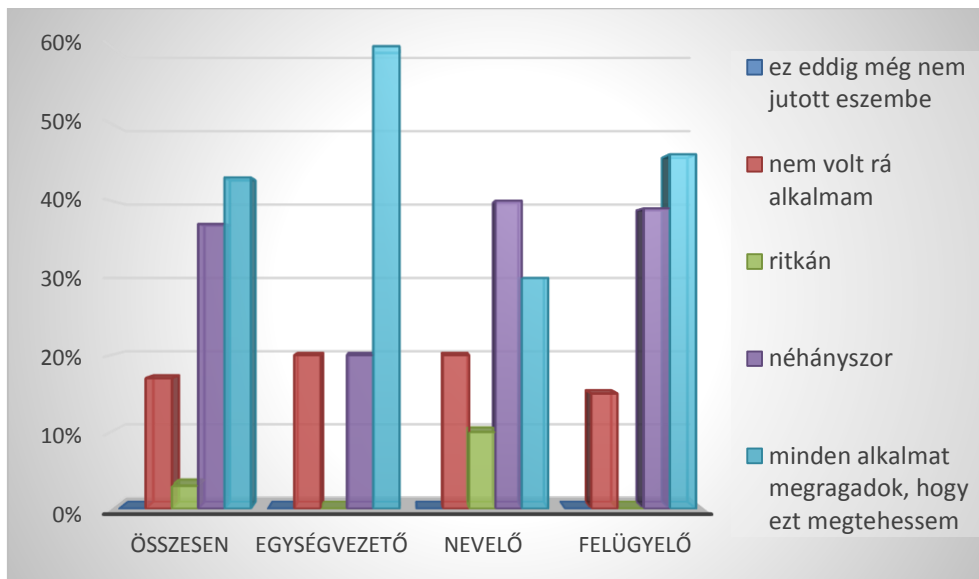

7. ábra. Szabad levegőn töltött idő fontossága

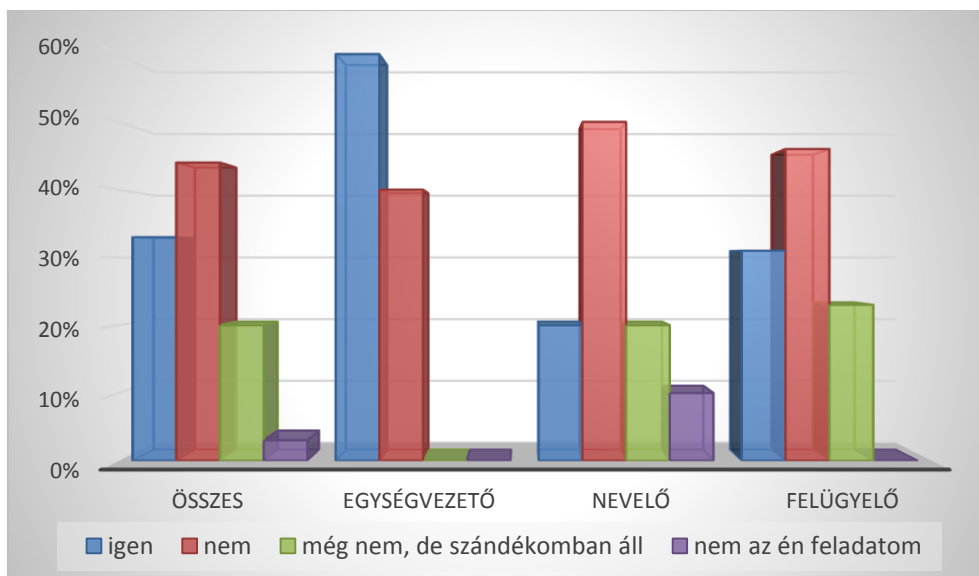
A kognitív ismeretekre vonatkozó egyéb kérdésekre – például, hogy mit takar a környezeti nevelés fogalma – a dolgozók majdnem mind megfelelő választ adtak. A veszélyes hulladékokat nagyjából a dolgozók ötöde határozta meg teljes pontossággal, de döntő hányaduk 4-nél több veszélyes hulladék-félét nevezett meg. A dolgozók fele úgy véli, hogy tisztában van azzal, hogy mit tehet személy szerint a fenntartható jövőért.

Fentieket figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy a rendszerben dolgozók erős affektív hozzáállással rendelkeznek, és kognitív ismereteik is jónak tekinthetők.

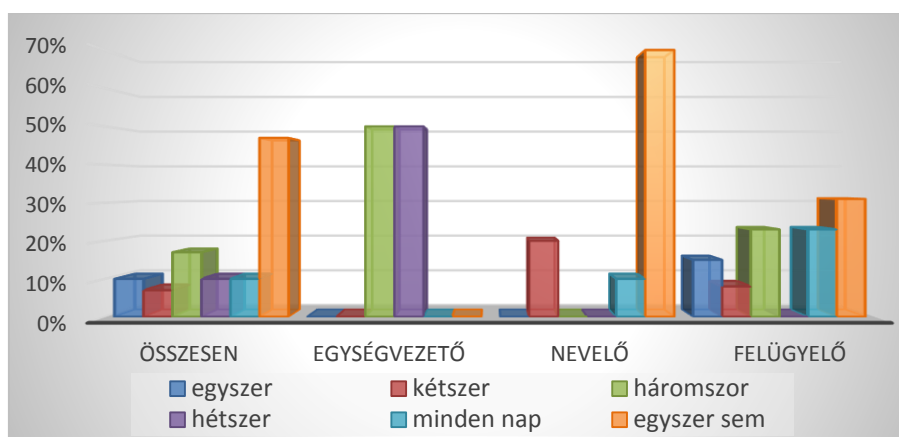
A gyermekvédelmi szakellátásban dolgozók környezeti attitűdjének **konatív** aspektusának vizsgálatára a kérdőív hat kérdése szolgál.

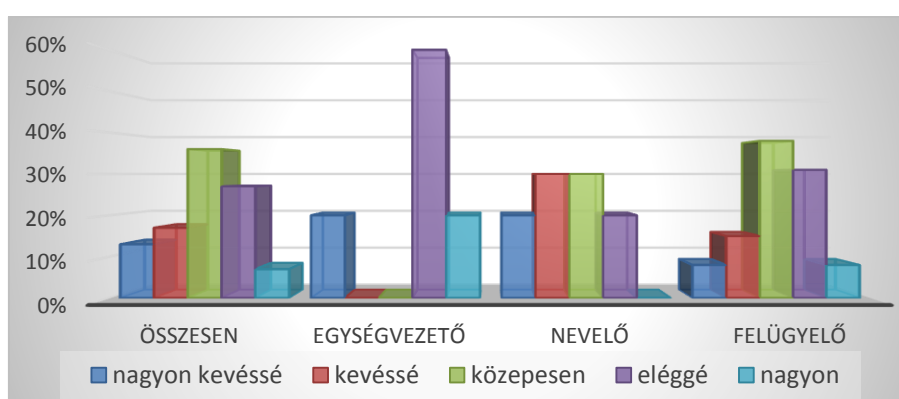
8. ábra. Környezeti neveléssel kapcsolatos dolog tanítása

9. ábra: Környezeti neveléssel kapcsolatos program szervezése

10. ábra. Egy hónapban tartott programok száma

11. ábra. Munkája kapcsolódásának mértéke a környezeti neveléshez

A megkérdezettek kevesebb mint fele nyilatkozott úgy, hogy munkája során minden alkalmat megragad, hogy környezettel, természettel kapcsolatos dolgokat tanítson a gyermekeknek. Pozitív viszont, hogy az egységvezetők több mint fele gondolja így (8. ábra). Arra a kérdésre, hogy konkrétan miről tanított a gyermekeknek, 13 esetben jelölték a szelektív hulladékgyűjtést, 5-en a pazarlásmentes, „spórolós” életmódot, növény- és állatvilággal kapcsolatos tudásátadásra csupán 4–4 jelölés érkezett, környezetvédelemre 3, erdővédelemre 1, ami azt jelenti, hogy 30 dolgozóból 4 tanított növényekkel kapcsolatos tudnivalókat és 4 állatokkal kapcsolatos dolgokat.

Ami a környezeti nevelés programok szervezését illeti, több mint fele a válaszadóknak nyilatkozta azt, hogy nem szerveztek ilyen jellegű programokat, de egyötödüknek szándékában áll majd a későbbiekben. A legkevésbé motiváltak a nevelők, csupán egyötödük szervezett már ilyen jellegű programokat, és vannak olyanok, akik úgy érzik, hogy ez nem is az ő feladatuk. Az egységvezetők kicsivel több mint fele szervezett környezeti neveléssel kapcsolatos programokat (9. ábra). Arra a nyitott kérdésre, hogy amennyiben volt ilyen, írja le, hogy pontosan milyen programban vettek részt, a kérdőívet kitöltők negyede válaszolt. Erdei kirándulás, lovas tábor, állatkert, botanikus kerti látogatás, növények ültetése szerepelt a felsorolásokban.

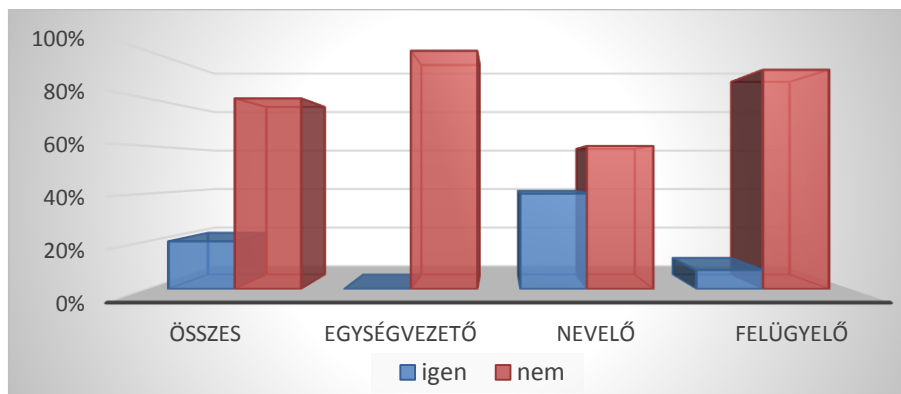
A válaszadók majdnem fele egy hónap lefolyása alatt egyszer sem végzett olyan tevékenységet, ami a gyermekeket segítette volna a környezeti élmény- és ismeretszerzésben. Kevesebb mint egytizede nyilatkozott úgy, hogy minden nap tett valamit ennek érdekében. Minden egységvezető úgy értékelte, hogy többször is végeztek olyan tevékenységet az elmúlt hónapban, amely a környezeti neveléshez köthető. A felügyelők egyharmada, míg a nevelők háromnegyede vallotta, hogy nem végeztek ilyen jellegű tevékenységet (10. ábra).

A válaszadók kicsivel kevesebb mint háromnegyede gondolja úgy, hogy munkája kapcsolódik a környezeti neveléshez. Az egységvezetők nagy része érzékeli, hogy nagyon sok múlhat rajtuk, viszont van olyan is, aki ezt nem így látja. A gyermekfelügyelők ezen a téren elhivatottabbnak mutatkoznak, mint a nevelők, a nevelők fele nyilatkozott úgy, hogy kevésbé, vagy nagyon kevésbé kapcsolódik a munkájukhoz a környezeti nevelés (11. ábra).

5.3. A környezeti nevelés akadályai, gátjai a gyermekvédelemben

Két kérdés vizsgálta a lehetséges akadályokat és azok természetét.

- 1) *Volt-e olyan eset, hogy szervezett volna ilyen jellegű tevékenységet, de külső akadályok miatt ezt nem tehetette meg?*
- 2) *Milyen jellegű akadályok voltak ezek? Kérem fogalmazza meg saját szavaival*

12. ábra. Külső akadályok megléte a környezeti neveléses tevékenységek tartása kapcsán

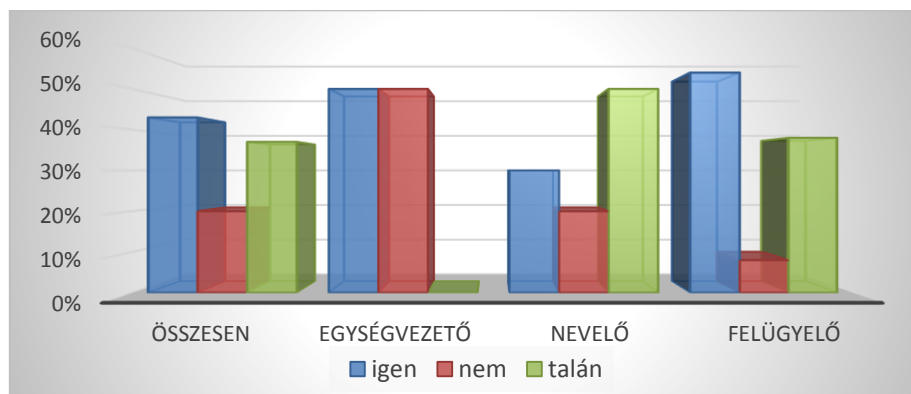
A kérdőívet kitöltők négyötöde válaszolta azt, hogy nem volt ilyen akadály, és csupán egyötödük érezte azt, hogy akadályozták ebben a tevékenységében (12. ábra).

Ezek közül csupán egytizedük válaszolt a második kérdésre; ebből egy egészségügyi okokra hivatkozott, ami nem számít külső akadálnak. Az alábbi okokra hivatkoztak: nem volt rá igény (nevelő), nem lehetett megoldani (nevelő), érdektelenség, nem támogatott tevékenység (gyermekfelügyelő)

5.4. A gyermekvédelemben dolgozók környezeti nevelés terén mutatkozó fejlődési hajlandósága

Szintén két kérdés célozta meg ennek a területnek a vizsgálatát.

- 1) *Nyitott lenne-e egy környezeti neveléssel kapcsolatos továbbképzésre?*
- 2) *Amennyiben igen, mennyi időt szánna rá?*

13. ábra. A továbbképzésre való nyitottság a dolgozók körében

A válaszadók majdnem fele egyértelműen nyitott a továbbképzésre, továbbtanulásra ebben a témában, és ezen felül egyötödük el tudja képzelni, hogy e területen új ismereteket szerezzen. A dolgozók egyharmada viszont elzárkózik a továbbfejlődés lehetősége elől (13. ábra).

Arra a kérdésre, hogy amennyiben igen, erre mennyi időt szánnának, legtöbben az egy hétvégét jelölték be, de egyharmaduk akár több hétvégét, amennyiben ez havonta egyszeri alkalomra korlátozódna.

5.5. Összefüggésvizsgálatok és eredményeik

Első körben az egyszempontos ANOVA varianciaanalízis segítségével megvizsgáltuk, hogy kimutatható-e bármilyen összefüggés a kor (korcsoportokra bontva), a nem, a lakhely, a munkakör és a környezeti attitűd azon változói között, amelyek esetében ez vizsgálható volt. Ez a módszer nem hozott eredményt, ezekkel az ismérvekkel nem volt statisztikailag is kimutatható összefüggés.

Keresztábra-elemzés segítségével a megkérdezettek válaszai alapján a nem esetében csupán két kérdésnél találtunk szignifikáns összefüggést. A „Tisztában vagyok azzal, hogy mit tehetek személy szerint a fenntartható jövőért” kérdés esetében egy közepes erősségű kapcsolat áll fenn ($V = 0,381$; $p = 0,037$; $X^2(1) = 4,359$; $p = 0,037$), azaz a nők tudatosabbak a környezetükkel kapcsolatos problémák tekintetében, mint férfi társaik.

A másik kérdés, ahol szignifikáns kapcsolat mutatható ki nemek tekintetében: „Szervezett-e már környezeti neveléssel kapcsolatos, természeti környezetben zajló programot a gyerekek részére?” ($X^2(3) = 11,010$; $p = 0,012$). Ebben az esetben erősnek mondható a szorosság ($V = 0,606$; $p = 0,012$) és azt is tudjuk, hogy a nők szívesebben szerveznek környezeti neveléssel kapcsolatos programokat, mint férfi társaik.

A nemmel kapcsolatos kérdéseknél figyelembe kell venni, hogy annak ellenére, hogy a válaszadók nemi arányai jól tükrözik a teljes populáció nemi arányait, számszerűen a 3 férfi kevésnek mondható. Kicsit ellensúlyozza ezt a deficitet az a tény, hogy mindhárom kitöltő férfi szervezeti egységvezető, akiktől „elvárhatóbb” lenne, a környezeti tudatosság és cselekedet.

A kor estében csak egy kérdéssel találtunk szignifikáns összefüggést ($X^2(4) = 16,994$; $p = 0,002$) ez pedig az: „Ön szerint mit takar a környezeti nevelés fogalma?” Itt az erősség közepes/közepesenél kicsit erősebb ($V = 0,532$; $p = 0,002$). Ebben az esetben a legtöbb jó választ a 2. korcsoportba (36–50 év) tartozók adták. A továbbiakban itt érdemes megvizsgálni a képzettségi szintet is, hogy ezt a tudást valóban a kor adja, vagy esetleg ebben a korosztályban legtöbb a felsőfokú végzettséggel rendelkező dolgozó.

A lakhely és a munkakör esetében nem találtunk szignifikáns kapcsolódást.

Ami a szakellátásban töltött időt és a fásultság jelenlétét illeti, a megkérdezettek válaszai alapján azt láthatjuk, hogy a minta fele, azaz 50%-a kevesebb mint hat éve van a szakmában és közel egyhatodik, 15%-uk régebben mint 25 év. Ez arra enged következtetni, hogy általában kevés ideig dolgoznak a rendszerben, azaz távoznak, mielőtt a kiégés, fásultság úrrá lenne rajtuk. Ugyanakkor van néhány ember, aki viszont megtalálta helyét, hivatásszerűen végzi már a munkáját, elköteleződött a gyermekek mellett, és ez az érzés megvédi őket a fásultságtól, tehát alapvetően nem figyelhető meg a dolgozók között számottevő lelkesedés-vesztés, fásultság.

6. Eredmények értékelése

6.1. A válaszadók véleménye az intézményi szintű környezeti attitűdről

Az eredményekből jól látható, hogy a válaszadók szerint intézményi szinten inkább pozitív affektív megítélés jellemző, viszont a cselekvés, a konatív oldal meglehetősen hiányos.

Elméletileg elismert a környezeti nevelés, a gyermekek környezeti attitűdformálása, de a való életben nem kerül nagy hangsúly erre a területre. Ismeretes, hogy a gyermekvédelmi intézményekben szakemberhiány van, viszonylag magas a fluktuáció, főleg, ami a gyermekfelügyelőket illeti. Előfordul, hogy az alapvető feladatok – ebédfőzés, gyermekek kísérete, állandó felügyelete – kiszolgálása sem egyszerű. A nehezített körülmények között nem jut idő és energia azokra az ugyan fontos, de rövidtávon nem életbevágó tevékenységekre, mint a gyermekek környezeti nevelése. Annak ellenére sem, hogy hosszú távon nagyon hatásos volna a személyiség fejlődése és az értékítélet, a normarendszer, az életmód és a személyiségfejlődés segítésére.

Mindezeket figyelembe véve, az első hipotézisünk beigazolódnak látszik, azaz: *a gyermekvédelemben dolgozók véleménye szerint a mindennapi életben a környezeti nevelés nem kap megfelelő hangsúlyt, ennek okán a gyermekekben nehezen alakítható ki pozitív környezeti attitűd.*

6.2. A dolgozók környezeti attitűdje

Ami a dolgozók környezeti attitűdjét illeti, az eredmények egyértelműen erős, pozitív érzelmi megítélést igazolnak. A várthoz képest valamivel jobb kognitív ismeretekkel rendelkeznek, átlagolva a kérdésekre adott válaszokat kb. 60%-ban érkeztek jó, helyes válaszok, 40%-nyi a hiányosság. A cselekedetek terén mutatkoznak valóban érzékelhető hiányosságok, a pozitív érzelmi hozzáállás ellenére.

Érdekesség, hogy a nevelők érzelmi hozzáállása, és cselekvési szintjük is alul marad a gyermekfelügyelőkéhez képest, annak ellenére, hogy a nevelők felsőfokú végzettséggel, míg a gyermekfelügyelők többnyire középfokú képesítéssel rendelkeznek. A nagyon sok adminisztrációs munka, a gyermekek iránti felelősség, a napi rutin zökkenőmentes lebonyolítása mellett, nagyon sokszor a nevelő helyettesíti a személyzet hiány miatt a gyermekfelügyelőt is, ilyen esetekben valóban csak a napi túlélés az elvárt szint.

Fentiek alapján megállapítható, hogy a második hipotézisünk részben beigazolódnak, azaz *a gyermekvédelemben dolgozók alapvetően pozitív környezeti attitűddel rendelkeznek, érzelmeik pozitívak, szándékuk van az ismereteik közvetítésére, környezeti neveléssel kapcsolatos ismereteik megfelelőek, viszont cselekedeteik nem tükrözik érzelmeiket.*

6.3. A környezeti nevelés akadályai, gátjai és a dolgozók környezeti nevelés terén mutató fejlődési hajlandósága a gyermekvédelemben

Az eredmények tükrében megállapítható, hogy a környezeti nevelési hiányosságok intézményi és dolgozói szinten csupán 13%-ban indokolhatók külső, objektív körülmények hatásával, tehát többnyire nem ezek a meghatározóak.

Ami a dolgozók fejlődési hajlandóságát illeti a témában, jól látszik, hogy a dolgozók nagyobb része hajlandó bővíteni ismereteit, szeretne fejlődni a cselekvés terén is.

Így a harmadik hipotézisünk is maximálisan beigazolódnak, azaz *a környezeti nevelés hiánya inkább személyi, mintsem objektív körülmény következménye, viszont a szakszemélyzet nyitott a téma irányú továbbképzésre.*

Ami a kérdésvetéseinket illeti, összességében elmondható, hogy a vizsgált minta esetében a kor, a nem, a lakhely, a munkakör és a környezeti attitűd között nem mutatható ki összefüggés, azaz a kor, a nem, a lakhely, a munkakör nem határozza meg a környezeti attitűdöt.

A továbbiakban a kutatást szándékunkban áll országos szintre kiterjeszteni és egy nagyobb mintán megnézni a gyermekvédelemben dolgozók környezeti attitűdjét, pontosítva ezáltal jelen kutatás eredményeit.???

7. Összefoglalás

A Győr-Moson-Sopron vármegye Gyermekvédelmi Központjának dolgozói körében készült egy kérdőíves vizsgálat, amely a dolgozók környezeti attitűdjét kívánta felmérni. A vizsgált hipotézisek részben vagy teljes mértékben beigazolódtak.

A kutatás által megerősítést nyert az, hogy fontos foglalkozni ezzel a területtel, hisz a szakellátásban élő gyermekek életminősége, személyiségfejlődése és életre nevelése a tét. Reményre ad okot, hogy a dolgozók témához való érzelmi hozzáállása (valóban) pozitív, mert elsősorban ez a hajtóereje a tényleges cselekvésnek. Mindenképpen pozitív, hogy környezettel, természettel kapcsolatos ismereteik kielégítőek, és hogy nyitottak arra, hogy ezeket tovább bővítsék, fejlesszék.

Elengedhetetlenül fontos megtalálni azokat a módokat, lehetőségeket, amikkel motiválni lehet a dolgozókat ismereteik bővítésére, környezeti neveléssel kapcsolatos cselekedeteik mindennaposá tételére.

Mindez hatékony, jól kidolgozott, gyakorlat-orientált, megfelelő szakemberek bevonásával végzett továbbképzésekkel, tananyagokkal elérhető lehet.

Felhasznált irodalom

- ALFA, A. (2007): Eco Orphanage: Model of Sustainability.
https://www.academia.edu/23185472/Eco_orphanage
- BECKER, M. – FÉLONNEAU, M.L. (2008): Pro-environmental attitudes and behaviour: Revealing perceived social desirability. Presses universitaires de Grenoble. RIPS / IRSP, 21 (4), 25–53
- BERGER I. (1993). The Relationship Between Environmental Attitudes and Behaviour. Canadian, Journal of Marketing Research, (12): 36–43.
- CHAN KARA K.W. (1996): Environmental attitudes and behaviours of secondary school students in Hong Kong. The Environmentalist, 16, 297–306.
- DAVIS, J. (Ed.). (2015). Young children and the environment: Early education for sustainability (2nd ed.). Port Melbourne: Cambridge University Press.
- DOBA L. – SZÁNTÓNÉ TÓTH H. (2019): A környezetismeret tantárgy attitűdvizsgálata egy pilot mérés tükrében. In: Képzés és gyakorlat. 17. (2): 79–90
- HAVAS P. – VARGA A. (1999): Pedagógusok a környezeti nevelésről. Új Pedagógiai Szemle. 49. (5): 96–104
- HAVAS P. – SZÉPLAKI N. – VARGA A. (2004): A környezeti nevelés magyarországi gyakorlata. Új Pedagógiai Szemle, 54. (1): 12–25
- EILAM E. – TROP, T. (2022): Factors Influencing Adults' Environmental Attitudes and Behaviours and the Role of Environmental Schools in Influencing Their Communities. Education and Urban Society XX (X): 1–30
- FALKIEWICZ-SZULT, M. (2014): Environmental education of children in early education from the perspective of modern challenges and threats. The work in a nursery school in aid of sustainable development. In: General and Professional Education (2): 15–22. ISSN 2084-1469
- GREEN, C. (2015). Toward young children as active researchers: A critical review of the methodologies and methods in early childhood environmental education. Journal of Environmental Education, 46 (4): 207–229
- KÁLMÁNCHÉY M. (2001): Nevelőszülőnél élő gyerekeknél előforduló pszichés problémák. Család, gyermek, ifjúság 2001/2.
- KÁLMÁNCHÉY M. (2008): „Nevelőszülő gyerekek” leggyakoribb iskolai nehézségeinek pszichológiai elemzése. In: Család, gyermek ifjúság 2008/6
- KISZELY K. – SZALAY K. (2021): Környezeti attitűd vizsgálata alsó tagozatos gyermekek körében. In: ACTA Universitatis, Sectio Biologiae, Tom. XLVI.: 73–89
- KOLLARICS T. – MOLNÁR K. – HARTL É. (2020): Fenntarthatósággal kapcsolatos attitűdök feltárása különböző célcsoportokban. In: Képzés és Gyakorlat: Training and Practice. 18 (3–4): 50–59.

- KÓNYA Gy. (2018a): A környezeti attitűd összetevőinek összehasonlító vizsgálata. In: EDU 7 (3): 32–54
- KÓNYA Gy. (2018 b.): Környezeti attitűdöt befolyásoló tényezők. In: Képzés és gyakorlat. 16. (2): 115–125
- KONYHA R. (2011): "Zöldebb" családokat! - Fiatalok környezeti attitűdje. Új Pedagógiai Szemle 61. (1-5): 484–498.
- KOVÁCS A.D. (2007). A környezettudatosság fogalma és vizsgálatának hazai gyakorlata. In: Orosz Z. – Fazekas I. szerk.: Települési környezet konferencia. Debrecen, 2007. november 8–10. pp 64–69. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó,
- KOVÁCS K.Á. (2014): Történeti mintázatok az északi Balaton-térség mai magyar népessége környezeti attitűdjeiben. Iskolakultúra. 24 (11–12): 215–228.
- KUI B. (2022): The importance of the natural environment in the light of children's rights with particular regard to Hungary. *Magistra Iadertina*, 17 (2): 2022. 51–70.
- MÓNUS F. – BÉRES T. – SIPOS F. (2022): Egyetemi hallgatók környezettudatossága a materializmus, az étellel való elégedettség, a politikai, illetve a pandémiával kapcsolatos nézeteik függvényében. In: *Metszetek*. Vol. 11. Nr. 1. 70–97
- RÁCZ, A. (2012): Gyermekvédelemben nevelkedettek helyzete a kutatások tükrében. In Rác, A. (szerk.), *Gyermek- és ifjúságvédelmi Tanulmányok*. Rubeus Egyesület, Budapest. 13–35
http://rubeus.hu/wp-content/uploads/2013/09/24428_gyermek_es_ifjusagvedelmi_tanulmanyok_elso_kotet.pdf
- RÁCZ A. – Bogács E. (2022): Nevelési értékek a gyermekvédelemben. In: *Educatio* 31 (3): 489–497
- SALVATORE, C. – WOLBRING, G. (2021): Children and Youth Environmental Action: The Case of Children and Youth with Disabilities. *Sustainability* 2021, 13. (17): 9950
<https://www.mdpi.com/2071-1050/13/17/9950>
- SPITZER T. (1994): Az állami gondoskodásból kikerült fiatalok családépítési kísérletei. in: *Esély*. (4): 58–62
- SPITZER T. (2001): Leválasztás. In: *Család, gyermek, ifjúság*. (4): 49–56
- SZÉPLAKI N. (2004): Jó munkához idő kell – az ökoiskolák munkájának eredményeiről. *Új Pedagógiai Szemle*. 54. (4–5): 229–238.
- SZENCZIOVÁ I. – DARVAY S. – HILL K. – TÓTHOVA TAROVA É. – NAGY M. – BALÁZS P. (2020): Szlovákiai magyar pedagógushallgatók környezeti attitűdvizsgálata. 12th. International Conference of J. Selye University. Pedagogical Section.
https://www.researchgate.net/publication/347744655_SZLOVAKIAI_ES_MAGYAR_PEDAGOGUS_HALLGATOK_KORNYEZETI_ATTITUD_VIZSGALATA
- SZÉKELY M. (2002): A globális problémák és a környezet. *Szociológiai Szemle*. (3). pp.: 116-134.
- SZTRETÝKÓ Gy. (2005): Állami gondozott fiatalok fedél nélkül. In: *Az ifjúság helyzete és jövőképe*. Adalékok az ifjúság szociológiai elemzéséhez. Comenius Bt. Kiadó, Pécs, 2005.
- TRIVETT, J.R., PINDERHUGHES, R., BUSH, K., CAUGHMAN, L., LEROY, C.J. (2017): Sustainability Education in Prisons: Transforming Lives, Transforming the World. In: *State of the World*. Earth Ed: Rethinking Education on a Changing Planet. Island Press. Washington. pp.: 237–248
- VARGA A. (1999): Az eredményes környezeti nevelés lehetséges útja. *Új Pedagógiai Szemle*. 49. (9): 111–116.
- VARGA A. (2006): Diákok környezeti attitűdjei. *Iskolakultúra*. 16. (9): 58–63
- VECZKÓ J.(2007): Gyermekvédelem pszichológiai és pedagógiai nézőpontból. Társadalmi, család- és gyermekérdekek. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- VERESSNÉ GÖNCZI I. (2006): A gyermekvédelem pedagógiája. Kossuth Egyetemi Könyvkiadó, Debrecen
- VÖCSEI K. – VARGA A. – HORVÁTH D. – CARVALHO DE GRACA S. (2008): Pedagógusok és pedagógusjelöltek környezeti attitűdjei? *Új Pedagógiai Szemle*. 58. (2): 61–74.
- ZIMMER M.R. – STAFFORD T.F. – és STAFFORD, M.R. (1994). Green Issues: Dimensions of Environmental Concern. *Journal of Business Research*, 30 (1): 63–74.